

مطالعه مقایسه‌ای خوانش‌های مختلف شخصیت‌های فکری-سیاسی پس از انقلاب اسلامی از «اسلام رحمانی»

کاظم مؤذن

دکتری علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ایران
kazem.moazen@gmail.com

حسین مهربانی‌فر (نویسنده مسئول)

استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد، ایران
Mehrabanifar@razavi.ac.ir

چکیده

هدف این مقاله مطالعه مقایسه‌ای خوانش‌های مختلف شخصیت‌های فکری-سیاسی پس از انقلاب اسلامی به مسئله اسلام رحمانی از رهگذر کشف و صورت‌بندی مضامین اسلام رحمانی در اندیشه ایشان است. در این پژوهش سخنان شش شخصیت فکری-سیاسی (حسن روحانی، اکبر هاشمی رفسنجانی، سید محمد خاتمی، محسن کدیور، آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله خامنه‌ای) در زمینه اسلام رحمانی به‌عنوان شخصیت‌های فکری-سیاسی که بیش از سایرین به این مسئله پرداخته‌اند، به روش تحلیل مضمون، مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته و درنهایت مضامین محوری این سخنان استخراج و مقایسه خواهد شد. مطالعه دیدگاه ایشان در عین وجود مشابهت در رویکردی شبه انتقادی نسبت به غرب و نوع مواجهه آن با اسلام، حکایت از دو قرائت از اسلام سیاسی دارد که یکی سویه‌های لیبرالیستی را در آن پررنگ کرده و امکان سازش آن با مفاهیم غربی را میسر ساخته و دیگری با توجه بر تفاوت ذاتی و جوهری مفاهیم اسلامی با مفاهیم مدرن و اصالت‌بخشی به معارف حقیقی اسلام بر مواجهه عقلانی و هوشمندانه با دشمنان تأکید می‌کند. آنچه عمدتاً در طرح التزام به اسلام سیاسی مطرح می‌شود نوعی دوقطبی‌سازی از سوی طرفداران اسلام رحمانی است که یک‌سوی آن اسلام رحمانی و سوی مخالفش قرائت‌های افراطی از اسلام است. حال آن‌که آیت‌الله خامنه‌ای و جوادی آملی رویکرد سومی را پیش می‌کشند که همچون خوانش امام خمینی از اسلام سیاسی از درون سنت

به مدرنیته نگریسته و ضمن تأکید بر عقلانیت، ادب و نفی هرگونه خشونت، بر مبانی توحیدی آن در برابر مبانی اومانیستی و لیبرالیستی اسلام رحمانی طرح شده تأکید می‌کند. واژگان کلیدی: اسلام رحمانی، اسلام سیاسی، متفکرین، سیاستمداران، مضمون.

مقدمه و بیان مسئله

راهبرد بازگشت به اسلام اصیل در دوران معاصر، خوانش‌ها و رویکردهای گوناگونی را در جامعهٔ مسلمین به همراه داشته است که هر یک برداشت‌هایی از اسلام سیاسی و الگوی عملی آن ارائه می‌دهد (فاضل قانع، ۲۰۱۵: ۳۳). یکی از خوانش‌های متداول که در دو دهه اخیر در فضای فکری و فرهنگی جامعه و ادبیات سیاسی کشور مطرح و برجسته شده است، خوانش مبتنی بر «اسلام رحمانی» به‌عنوان یک اصطلاح مناقشه‌برانگیز است که به تدریج مضامین مشخصی یافته و دلالت‌های متفاوتی در نوع التزام به اسلام سیاسی داشته است؛ مفهومی تازه‌بنیاد که در نگاه اول یکی از ابعاد اسلام یعنی لطف و رحمانیت و محبت را در ذهن انسان تداعی می‌کند. این مفهوم که عمدتاً از سوی جریان‌های سیاسی نزدیک به جریان اصلاحات و سازندگی مطرح و صورت‌بندی شده است، ابعاد پنهان فراوانی دارد که بررسی و تحلیل آن می‌تواند مضامین محوری آن را تا حدود زیادی روشن نماید. موضع‌گیری صریح مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از دانشجویان در ۲۰ تیر ۱۳۹۴ نشان از اهمیت این موضوع دارد. در این دیدار، ایشان اسلام رحمانی را مفهومی با ظاهر زیبا اما در باطن غیراسلامی معرفی نمودند و به جوانان و جریان‌های سیاسی کشور دربارهٔ کاربرد این مفهوم هشدار دادند.

بر همین اساس این مقاله تلاش دارد تا مهم‌ترین محورهای مطرح‌شده پیرامون مفهوم اسلام رحمانی را در کلام شش شخصیت فکری - سیاسی کشور مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. انتخاب این شخصیت‌ها با توجه به نوع و میزان توجه به این مفهوم و نقش آن‌ها در صورت‌بندی و ترویج آن یا مواجهه صریح با آن صورت گرفته است. در واقع سطح تبیین موضوع در میان ایشان در بالاترین سطح قرار داشته است. از این رو، مقاله حاضر با هدف مقایسه رویکردهای اصلی در زمینهٔ مفهوم اسلام رحمانی، به تحلیل مضمون سخنانی‌های شش شخصیت فکری - سیاسی پرداخته است و در نهایت به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که: مضامین محوری اسلام رحمانی در اندیشه

شخصیت‌های مختلف فکری و سیاسی نظام اسلامی چیست و وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌های مختلف در طرح اسلام رحمانی کدام است؟

۱. پیشینه پژوهش

مسئله چپستی و ماهیت اسلام رحمانی و نقد و ارزیابی آن در دهه گذشته متأثر از فضای فکری-سیاسی ایجاد شده، مورد مطالعه پژوهشگران مختلف بوده است. علی‌پور وحید (۲۰۱۵) در پاسخ به این مسئله، بینش‌ها، ارزش‌ها و گرایش‌های اسلام رحمانی را از زوایای کلامی، فلسفی، فقهی، تاریخی، قرآنی و سیاسی نقد و ارزیابی کرده است. او در اثر خود، ضمن جریان‌شناسی اسلام رحمانی، اصول و مؤلفه‌ها، استدلال‌ها و استنادهای آن و همچنین نسبت آن با اسلام و حیانی می‌پردازد. در این راستا بررسی تفصیلی دیدگاه‌های مبدعان و نظریه‌پردازان این رویکرد در داخل و خارج از کشور (به‌طور خاص محسن کدیور، مصطفی ملکیان، سید حسین نصر، مدرسی طباطبایی، عبدالکریم سروش، فتح الله گولن) مورد توجه قرار داده است.

جعفری موحد (۲۰۱۸) نیز در پژوهش خود به بررسی مهم‌ترین مؤلفه‌ها، مبانی و پیامدهای کلامی این دیدگاه پرداخته و مؤلفه‌های اصلی که بیشترین تمرکز طرفداران اسلام رحمانی بر مستند کردن آن‌هاست را عبارت از: عدالت، رحمت و آزادی انسان دانسته است و درنهایت مؤلفه‌ها و مبانی اسلام رحمانی و بازتاب‌های این تفکر در کلام را نقد نموده است.

عده‌ای از پژوهشگران نیز به تأیید، ترویج و بسط نظری این مفهوم پرداخته‌اند. از جمله کیخای فرزانه و دیگران (۲۰۱۸) در تأیید این رویکرد به بررسی شاخصه‌های رحمانی در بُعد بینشی پرداخته‌اند. ایشان پس از بررسی و تحلیل منابع به روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد قرآنی-روایی نتیجه می‌گیرند که بُعد رحمانیت یک مسلمان باید بر باقی ابعاد و صفات او غالب شود. البته برای رسیدن به بُعد رحمانیت ابتدا باید بینش انسان‌ها اصلاح گردد و تا به بینش صحیح از خدا، خود و جهان نرسد نمی‌تواند به بُعد رحمانیت دست یابد. همچنین فتحی و تولایی (۲۰۱۷) در پژوهش خود بر لزوم تبیین چهره واقعی از اسلام اصیل که آن را اسلام رحمانی می‌دانند، تأکید می‌کنند و کوشیده‌اند با ذکر خط‌مشی‌ها و راهبردهای اسلام و تبیین چهره رحمانی از آن با بهره‌گیری از روش

تحلیل راهبردی (SWOT) و با اتکا به راهبرد قوت - فرصت از راهبردهای چهارگانه این روش، تصویب ایده جهان علیه خشونت و افراط‌گری را فرصت مغتنمی برای بازسازی چهره معرفی شده اسلام به صورت اصیل و واقعی - که همان چهره رحمانی است - و همچنین برداشتن گام‌های علمی و نظری شایان توجه در پیشرفت این ایده قلمداد نمایند.

در نهایت، بررسی‌های پژوهش حاضر حکایت از آن دارد که به‌طور خاص در زمینه مقایسه دیدگاه‌های شخصیت‌های فکری و سیاسی نظام جمهوری اسلامی (در سطوح مختلف اعم از موافق و مخالف) در مسئله اسلام رحمانی با روش تحلیل مضمون، پژوهشی صورت نگرفته است و این پژوهش از حیث موارد مطالعه و بررسی تطبیقی مضامین اسلام رحمانی در اندیشه افراد صاحب‌نظر در این حوزه، واجد نوآوری است.

۲. مفاهیم پژوهش

۲-۱. اسلام رحمانی

اسلام رحمانی واژه‌ای ترکیبی از اسلام و رحمانی است. اصطلاحی که به برداشتی خاص از اسلام اشاره داشته و طرح و برجسته‌شدن آن در سال‌های اخیر، به‌صورت‌بندی نظری آن توسط محسن کدیور برمی‌گردد. او اسلام رحمانی را این‌گونه تعریف کرده است:

اسلام رحمانی برداشتی از اسلام است که مؤلفه‌های ده‌گانه ذیل، شاکله اصلی آن را تشکیل می‌دهد: رضایت خداوند، عدالت، عقلانیت، رحمت، اخلاق، کرامت و حقوق انسان، آزادی و اختیار، علم و کارشناسی، دموکراسی و سکولاریسم عینی (جعفری موحد و دیگران، ۲۰۲۰: ۴۲).

در مقابل این تعاریف، ناقدان این انگاره معتقدند که اسلام رحمانی قرائتی روشنفکرانه از اسلام با تکیه بر لیبرالیسم، سکولاریسم و پلورالیسم بوده و در تقابل با اسلام سیاسی است؛ دیدگاهی که با خشن و مستبد خواندن اسلام رسمی، در پی خشونت‌زدایی، شریعت‌گریزی، معنویت محوری، تساهل مداری، گزینشگری، تقلیل‌گرایی و درون‌گرایی در دین است (علی‌پور وحید، ۲۰۱۵: ۱۹ و ۲۰).

انگاره اسلام رحمانی از یک‌سو همه اسلام را دربر نمی‌گیرد و با آن مواجهه‌گزینشی می‌کند و از سوی دیگر، محصول «تحریف محتوایی اسلام» است؛ تلفیقی از اسلام و لیبرالیسم، به این

واسطه، باید آن را از مصادیق و نمونه‌های متأخر «اسلام التقاطی» قلمداد کرد. قائلان و عاملان انگاره اسلام رحمانی مضامین ایدئولوژی لیبرالیستی از قبیل آزادی، حقوق بشر، عقلانیت، دموکراسی و... را مقولات عام و مقتضای جهان متجدد در نظر گرفته و نتیجه می‌گیرند که اسلام چاره‌ای جز انطباق حداکثری با این ضرورت‌ها ندارد یا اینکه اسلام در ذات خویش مؤید همین مقولات و مفاهیم است و چنین قرائتی از اسلام، همان اسلام حقیقی و راستین است. عمده‌ترین مؤلفه‌های فرهنگی انگاره اسلام رحمانی عبارت‌اند از: اقلی و تاریخی بودن فرهنگ اسلامی، اکثریت‌مداری فرهنگی، تساهل و تسامح فرهنگی، بی‌طرفی فرهنگی دولت و غرب‌معیارانگاری فرهنگی (جمشیدی، ۲۰۱۵).

۲-۲. اسلام سیاسی

اسلام سیاسی عنوانی است که برای جریان فکری سیاسی اسلامی به کار رفته و گفتمانی است که هویت اسلامی را در کانون عمل سیاسی قرار می‌دهد؛ گفتمانی که در مفصل‌بندی آن دین صرفاً اعتقاد نیست بلکه ابعادی فراگیر دارد و تمامی عرصه‌های حیات آدمی را دربرمی‌گیرد (بهرز لک، ۲۰۰۶: ۱۴۹ و ۱۵۰). در این نوع اسلام، تمایز بین دین و سیاست از بین می‌رود و حدود و قلمرو بین دین و سیاست باطل می‌شود و در واقع دین مرجعیت امور سیاسی و الزامات آن را بر عهده دارد (جمشیدی‌راد و محمودپناهی، ۲۰۱۲: ۱۲۸). چنین نگرشی در تمامی گرایش‌های درونی گفتمان اسلام سیاسی مشترک است و از این رو می‌توان تمامی آن‌ها را در درون گفتمان اسلام سیاسی قرار داد (بهرز لک، ۲۰۰۶: ۱۵۰).

به‌طورکلی تولد اسلام با سیاست و حکومت بوده و اسلام سیاسی موضوعیتی ندارد، اما چون در دنیای غرب، جدایی دین و سیاست اتفاق افتاده، اسلام فعال‌کنونی را که متوجه سیاست و حکومت است، اسلام سیاسی نامیده‌اند (خان‌محمدی و خرمشاد، ۲۰۲۱: ۱۰). جریان اسلام سیاسی به رهبری اندیشمندان و عمل‌گرایان مسلمان در دوران معاصر از جمله محورهای چالش‌برانگیز و در دستور کار نظم‌نویان جهانی بوده است (جمشیدی‌راد و محمودپناهی، ۲۰۱۲: ۱۲۹). اسلام سیاسی پس از افول ایدئولوژی‌های ناسیونالیسم و سوسیالیسم در نیمه دوم قرن بیستم در جوامع اسلامی فرصت طرح و ظهور و بروز یافت که پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ نقطه عطف این

جریان است؛ انقلابی که قابلیت‌های اسلام به‌عنوان ایدئولوژی سیاسی را تا حد زیادی آشکار نمود (توانا و دیگران، ۲۰۱۱: ۱۶۱ و ۱۶۲). آن‌چنان‌که جز در مورد ایران، اسلام‌گرایان توانسته‌اند حکومتی قدرتمند و مبتنی بر آموزه‌های اسلام سیاسی بنا کنند. اسلام سیاسی ایرانی بر مذهب شیعه به‌عنوان دال برتر هویت ایرانی و سامان‌دهنده اصلی حیات سیاسی و اجتماعی جامعه تأکید می‌کند و می‌توان آن را موفق‌ترین تجربه عینیت‌یافته گفتمان اسلام سیاسی در جهان اسلام به‌شمار آورد (حسینی‌زاده، ۲۰۰۷: ۱۳).

طبیعی است که در درون این گفتمان، قرائت‌ها و برداشت‌های مختلفی از اسلام سیاسی از سوی جریان‌ها و شخصیت‌های مختلف فکری سیاسی شکل گرفته و ترویج می‌شود. طرح اسلام رحمانی از سوی جریان فکری-سیاسی اصلاحات و شخصیت‌های فکری-سیاسی منتسب به آن، خود منجر به برداشتی متفاوت از اسلام سیاسی شده است که اندیشه‌های لیبرالیستی در آن برجسته می‌شود. در ادامه مضامین محوری در طرح اسلام رحمانی به تفکیک از سوی این شخصیت‌ها چه در موضع موافق (نظریه‌پردازی و ترویج) و چه در موضع نقد صورت‌بندی، تحلیل و مقایسه خواهد شد.

۳. روش‌شناسی

روش مورد استفاده در این پژوهش از نوع تحلیل مقایسه‌ای^۱ است. تحقیق مقایسه‌ای بیشتر نوعی دیدگاه و جهت‌گیری است تا فنی جداگانه و تأکید آن بر تشابهات و تفاوت‌های بین واحدهاست (محمدپور، ۲۰۲۱: ۳۲۰). موضوع پژوهش به دو صورت می‌تواند مورد مطالعه مقایسه‌ای قرار گیرد؛ مقایسه تاریخی که بررسی یک موضوع در دو یا چند دوره تاریخی است و مقایسه هم‌زمانی که بررسی یک موضوع در دو یا چند موقعیت یا دیدگاه در یک زمان است (نکونام، ۲۰۱۱: ۲۷۹ و ۲۸۰). مطالعه مقایسه‌ای در پژوهش حاضر، مقایسه هم‌زمانی را بین دیدگاه‌های مختلف در مسئله اسلام رحمانی مورد توجه قرار داده است.

برای گردآوری اطلاعات از روش اسنادی استفاده شده است. روش اسنادی به کلیه روش‌هایی گفته می‌شود که در آن‌ها هدف پژوهش با مطالعه، تحلیل و بررسی اسناد و متون برآورده می‌شود

(شیری و عظیمی، ۲۰۱۲). نکته شایان توجه این است که می‌توان اسناد را به گفتارها و بافتارهای کنش اجتماعی مورد مطالعه ارتباط داد (لیندلف و تیلور، ۲۰۰۹: ۱۶۷).

در این پژوهش تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون^۱ انجام می‌گیرد. تحلیل مضمون رایج‌ترین شکل تجزیه و تحلیل در تحقیقات کیفی است. این روش بر تعیین، بررسی و ضبط دقیق الگوها (تم‌ها) در داده‌ها و همچنین بر سازمان‌دهی و شرح عمیق داده‌ها تأکید دارد. تحلیل مضمون از شمارش عبارات و یا کلمات در یک متن فراتر می‌رود و به سمت شناسایی ایده‌های صریح و ضمنی در داده‌ها حرکت می‌کند. بسیاری از محققان تحلیل مضمون را به‌عنوان یک روش بسیار مفید در حذف پیچیدگی‌های معنایی در یک مجموعه داده می‌دانند (Guest, 2012: 11).

تم‌ها، الگوهایی در سراسر مجموعه‌ی داده‌ها هستند که برای شرح یک پدیده ضروری هستند و به یکی از پرسش‌های خاص پژوهش مربوط‌اند. تم، در واقع نشان‌دهنده سطحی از پاسخ یا معنای الگومند از داده‌ها است که به پرسش‌های پژوهش مرتبط است. تعیین اینکه چه چیزی می‌تواند به‌عنوان یک تم در نظر گرفته شود، می‌تواند با شیوع قطعی آن مرتبط باشد. حالت ایدئال این است که تم در سراسر مجموعه داده‌ها چندین بار رخ دهد، اما فراوانی بیشتر لزوماً به این معنی نیست که شناسایی آن تم اهمیت بیشتری دارد. قضاوت پژوهشگر ابزار کلیدی در تعیین میزان اهمیت تم است (Braun & Clarke, 2006: 102).

شایان ذکر است که روال‌های مختلفی برای طی فرآیند تحلیل تماتیک وجود دارد؛ اما علی‌رغم تفاوت ظاهری، عموم این روش‌ها واجد سه گام عمومی جمع‌آوری و توصیف، سازمان‌دهی و تنظیم و در آخر تفسیر و بازنمایی هستند. بر همین اساس مدل ساده ولکات^۲ در این تحقیق مبنای عمل قرار گرفته و بر اساس آن گزارش تحقیق تنظیم شده است. در مدل تماتیک ولکات سه مرحله توصیف، تحلیل و تفسیر مجزا شده‌اند (Wolcott, 2008).

بازه نمونه‌گیری در این پژوهش، سخنرانی‌های مرتبط این شخصیت‌ها از اواخر دهه ۸۰ تا میانه دهه ۹۰ (زمان اوج‌گیری این مباحث در محافل سیاسی کشور) بوده است و دیدگاه‌های مطرح‌شده

1. Thematic analysis
2. Wolcott, H.F.

توسط افراد در فاصله زمانی پیش و پس از آن مورد توجه قرار نگرفته است. نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت هدفمند^۱ بوده و انتخاب سخنرانی‌ها و گزاره‌های مورد تحلیل بر اساس میزان صراحت و اشاره به موضوع اسلام رحمانی بوده است و صرفاً به کاربرد کلیدواژه اسلام رحمانی توجه نشده است. تمرکز این تحقیق صرفاً بر سخنان مطرح شده در رسانه‌ها و حوزه عمومی بوده و مباحث مطرح شده در کتاب‌ها مورد بررسی قرار نگرفته است.

۴. یافته‌های تحقیق

۴-۱. تحلیل مضامین خوانش‌های مختلف از اسلام رحمانی:

۴-۱-۱. تحلیل سخنان حسن روحانی

رئیس جمهوری دولت یازدهم و دوازدهم - حسن روحانی - در قالب پنج سخنرانی^۲ خود به تبیین مفهوم اسلام رحمانی می‌پردازد که در این بخش سیزده گزاره (جمله منتخب) از سخنان ایشان تحلیل و بررسی خواهد شد. جدول زیر گزاره‌های حسن روحانی در زمینه اسلام رحمانی را به تفکیک منبع داده و همراه با برجسب توصیفی ارائه می‌کند.

جدول شماره ۱: مضمون‌های اصلی و کدبندی مرتبط با دیدگاه حسن روحانی

مضمون اصلی	کدبندی مرتبط
رحمانی بودن اسلام و انقلاب اسلامی	ریشه‌دار بودن صلح و پیمان در اسلام و لزوم پایبندی به آن؛ میانه‌روی و نرمش قهرمانانه در سیره ائمه اطهار بخصوص امام حسن(ع)؛ مخالف انقلاب اسلامی با خشونت و افراط؛ بازنگری الگوها و بازخوانی منابع.

۱. در این روش، شرکت‌کنندگان توسط پژوهشگر دست‌چین می‌شوند؛ چراکه یا به صورت مشخص دارای ویژگی و یا پدیده مورد نظر هستند و یا غنی از اطلاعات در موردی خاص هستند. این روش بیشتر زمانی استفاده می‌شود که نیاز به نمونه‌های خبره است. پژوهشگران با انتخاب موارد غنی از اطلاعات که شامل افراد گروه‌ها، مؤسسات یا رفتارهایی است که بیش کاملاً را نسبت به پرسش پژوهش فراهم می‌کنند، به این مهم دست می‌یابند (جلالی، ۲۰۱۲: ۳۱۳ و ۳۱۴).

۲. در جمع رهبران جوامع اسلامی آمریکا/ ۳ مهر ۱۳۹۳؛ در جمع سفرا، روسا و نمایندگی‌های خارجی / ۲۱ بهمن ۱۳۹۳؛ در ششمین اجلاس مجمع جهانی اهل‌بیت(ع)/ ۲۴ مرداد ۱۳۹۴؛ در نشست با استانداران/ ۱ تیر ۱۳۹۳؛ در همایش بین‌المللی وحدت اسلامی/ ۱۷ دی ۱۳۹۳.

<p>پیگیری سعه‌صدر؛ سازگاری و جوانمردی در قبال دیگر جریان‌های اسلامی؛ تحقق صلح و آسان‌گیری در رابطه با جهان؛ پرهیز از کوتاه نظری در قبال صلح با دشمنان؛ استفاده از قدرت فقط در مواقع ضرورت؛ انتقال اسلام از طریق منطق و اخلاق به جهان نه گلوله و خشونت.</p>	<p>مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع</p>
<p>آبروریزی گروه‌های تروریستی اسلامی؛ تلاش‌های دشمن برای ارائه تصویر خشن و افراطی از اسلام؛ تلاش دشمن برای ایجاد تفرقه؛ اسلام‌هراسی مانع گرایش به اسلام؛ عدم تناسب اقدامات گروه‌های تروریستی با اسلام.</p>	<p>اسلام رحمانی در مقابل افراط‌گرایی اسلامی</p>

واکاوی و تحلیل بیشتر داده‌های مربوط به حسن روحانی در زمینه اسلامی رحمانی نشان می‌دهد که دیدگاه ایشان را می‌توان در قالب سه مضمون اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. رحمانی بودن اسلام و انقلاب اسلامی؛
۲. مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع؛
۳. اسلام رحمانی در مقابل افراط‌گرایی اسلامی.

مضمون اول: رحمانی بودن اسلام و انقلاب اسلامی

حسن روحانی در سخنان خود پیرامون اسلام رحمانی تلاش دارد اسلامی بودن و انقلابی بودن این مفهوم و ایده را اثبات نماید. او اظهار می‌دارد که رویکرد رحمانی در اسلام و انقلاب ریشه‌دار است و رویکردهای خشن و افراطی در تاریخ اسلام و سیره (سیره ائمه اطهار خاصه امام حسن مجتبی^(ع)) جایگاهی نداشته است. ایشان در کنار طرح برخی از جنبه‌های رحمانی اسلام و انقلاب، از لزوم بازخوانی منابع و بازنگری در الگوهای اسلامی سخن می‌گوید.

مضمون دوم: مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع

مستندات و مصادیق ذکر شده توسط حسن روحانی غالباً مسائلی از قبیل مدارا، میانه‌روی، صلح و توافق در عرصه سیاست خارجی را دربرمی‌گیرد. حسن روحانی درباره موضوعات سیاست داخلی نیز ایده «قانون مداری» و بازگشت به قانون را مورد استعمال قرار می‌دهد که تا حدی با ایده اسلام رحمانی مرتبط است. سویه دیگر تأکید حسن روحانی درباره مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع، بحث

پرهیز از خشونت و قدرت جز در مواقع ضرورت است که این مورد نیز بیشتر در راستای تبیین مخالفت نظام با اقدامات تروریستی و برقراری وحدت با کشورهای اسلامی در منطقه است.

مضمون سوم: اسلام رحمانی در مقابل افراط‌گرایی اسلامی

حسن روحانی در سخنان خود پیرامون اسلام رحمانی همواره به اقدامات گروه‌های افراطی اسلامی در منطقه اشاره دارد. در واقع اسلام رحمانی در قرائت ایشان، ارتباط تضادگونه با افراط‌گرایی اسلامی دارد و در تقابل با آن معنا پیدا می‌کند. از نگاه وی گروه‌های تروریستی مسلمان آبروی اسلام را در جهان برده‌اند و مانع گرایش به اسلام در جهان شده‌اند؛ البته حسن روحانی به این نکته توجه دارد که اقدامات این گروه‌ها در راستای تلاش‌های دشمنان اسلام برای ایجاد تفرقه و اسلام‌هراسی بوده است و این یکی از نقاط تمایز فرعی رویکرد ایشان درباره‌ی گروه‌های تروریستی است. او اقدامات این گروه‌ها را اسلامی نمی‌داند و اسلام واقعی را مخالف افراط‌گرایی می‌شمارد.

۴-۱-۲. تحلیل سخنان اکبر هاشمی رفسنجانی

رئیس سابق مجمع تشخیص مصلحت نظام، در قالب هشت سخنرانی^۱ به تبیین مفهوم اسلام رحمانی می‌پردازد که در این بخش دوازده گزاره یا جمله منتخب از سخنان ایشان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۲: مضمون‌های اصلی و کدبندی مرتبط با دیدگاه هاشمی رفسنجانی

کدبندی مرتبط	مضمون اصلی
انسانی و رحمانی بودن اصل قرآن و اسلام؛ متحجر نبودن تفکر اسلامی؛ خدشه‌دار شدن وجهه رحمانی اسلام توسط افراد فاسق و جاهل؛ تحریف اسلام و کج‌فهمی از آن باعث سردرگمی و افراط‌گری؛ لزوم ارائه تفسیر رحمانی از اسلام توسط حوزه و فعالان قرآنی.	انسانی و رحمانی بودن اسلام و تحریف شدن آن

۱. پیام به نخستین مجمع خادمان قرآن کریم/ ۱۷ دی ۱۳۹۳؛ پیام به همایش اعتدال و توسعه/ ۲ اسفند ۱۳۹۳؛ در دیدار با جمعی از دستداران سید مجتبی نواب صفوی/ ۲۷ دی ۱۳۹۱؛ در دیدار اعضای مجمع روحانیون مبارز خراسان/ ۱۶ اسفند ۱۳۹۱؛ در دیدار مدیران تأمین اجتماعی/ ۲۲ تیر ۱۳۹۳؛ در دیدار مسئولان سازمان میراث فرهنگی/ ۲۶ خرداد ۱۳۹۳؛ در مراسم افتتاح همایش بین‌المللی جهان عاری از خشونت/ ۱۳ خرداد ۱۳۹۴؛ مصاحبه با فصلنامه مطالعات بین‌المللی/ شماره بهار ۱۳۹۱.

منطق، اعتدال و عدم خشونت‌ورزی در قبال باقیمانده‌های رژیم سابق؛ انعطاف و انسان‌دوستی امام خمینی؛ تکیه امام خمینی بر مردم و نه مبارزه مسلحانه.	رحمانی بودن اسلام امام خمینی (ره) و انقلاب
اتخاذ میانه‌روی و اعتدال؛ معرفی عملی اسلام به دنیا؛ توجه به مشترکات موجود؛ پرهیز از خشونت؛ پیگیری منطق و مهربانی؛ پیشرفت و توسعه؛ همبستگی در ایران و جهان اسلام.	مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع
از بین رفتن آبروی اسلام توسط داعش؛ سوءاستفاده معاندین و دشمنان اسلام؛ داعش مولود جهل، تندروی و کج‌فهمی	داعش نقطه مقابل اسلام رحمانی

واکاوی و تحلیل بیشتر داده‌های مربوط به هاشمی رفسنجانی در زمینه اسلامی رحمانی نشان می‌دهد که دیدگاه ایشان را می‌توان در قالب چهار مضمون اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. انسانی و رحمانی بودن اسلام و تحریف شدن آن؛
۲. رحمانی بودن اسلام امام خمینی و انقلاب؛
۳. مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع؛
۴. داعش نقطه مقابل اسلام رحمانی.

مضمون اول: انسانی و رحمانی بودن اسلام و تحریف شدن آن

یکی از مضامین اصلی در سخنان رئیس سابق مجمع تشخیص مصلحت نظام پیرامون اسلام رحمانی، بحث ریشه‌دار بودن این رویکرد در اسلام و قرآن است. هاشمی رفسنجانی بارها با اشاره به آیات قرآن، احادیث و سیره معصومین^(ع) تأکید داشته است که تحجر و افراطی‌گری هیچگاه جایی در اسلام نداشته است. وی معتقد است که این وجهه رحمانی و انسانی اسلام در طول تاریخ توسط افراد فاسق و جاهل مورد تحریف قرار گرفته است و این تحریف موجبات انحراف و سردرگمی را فراهم کرده است. تأکید و توجه آیت الله هاشمی رفسنجانی بر ریشه‌های اسلامی این رویکرد، در مقایسه با حسن روحانی بیشتر و مفصل‌تر است و از این رو در قالب یک مضمون جداگانه طرح شده است. وی معتقد است که حوزویان و فعالان قرآنی باید به ارائه تفاسیر رحمانی و اصیل از اسلام بپردازند تا اثر تحریف‌های پیشین از میان برود.

مضمون دوم: رحمانی بودن اسلام امام خمینی و انقلاب

هاشمی رفسنجانی به طور خاص و ویژه‌ای بر رحمانی بودن قرائت امام خمینی و انقلاب اسلامی از اسلام تأکید دارد. وی همزمان با رویه خاطره‌گویی و افشاگری پیرامون دوران انقلاب و جنگ تحمیلی، نکاتی را درباره نحوه برخورد امام با دشمنان و مخالفان بیان می‌دارد. کلیت رویکرد ایشان ارائه تصویری منطقی، اعتدالی، انسان‌دوست، منعطف و مخالف خشونت از امام خمینی و جریان انقلاب اسلامی است و این رویکرد هم‌راستا و هم‌جهت با منطق اسلام، رویه پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) طرح می‌شود.

مضمون سوم: مصادیق اسلام رحمانی در سیاست و اجتماع

به صورت کلی می‌توان گفت از نگاه هاشمی رفسنجانی مصداق بارز اسلام رحمانی در عرصه سیاست و اجتماع در میانه‌روی و همبستگی نمایان می‌شود. وی معتقد است که بر اساس فرامین اسلام رحمانی، می‌بایست در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی به اعتدال و میانه‌روی پایبند بود. در همین راستا اسلام به ما می‌فهماند که از خشونت پرهیز کرده و منطق و مهربانی را سرلوحه اقدامات خود در همه عرصه‌ها قرار دهیم. دیگر نکته مورد توجه هاشمی رفسنجانی بحث همراهی اسلام رحمانی با توسعه و پیشرفت است که همچون دیگر نکات مورد تأکید، برگرفته از رویکرد سیاسی کلان وی است. به طور خاص هاشمی رفسنجانی تلاش می‌کند تا رویکرد خود در عرصه سیاست خارجی را با استفاده از مفهوم اسلام رحمانی توضیح داده و به عبارتی توجیه کند.

مضمون چهارم: داعش نقطه مقابل اسلام رحمانی

یکی از مضامین فرعی اما مهم در سخنان هاشمی رفسنجانی پیرامون اسلام رحمانی، توجه به اقدامات غیرانسانی گروه‌های تروریستی به خصوص داعش به نام اسلام است. در واقع هاشمی رفسنجانی نیز همچون حسن روحانی، تروریست‌های افراط‌گرای اسلامی را نقطه مقابل و رقیب ایدئولوژیک اسلام رحمانی معرفی می‌کند. هاشمی رفسنجانی نیز تأکید دارد که داعش آبروی اسلام را برده است و باعث سوءاستفاده معاندین و دشمنان اسلام شده است.

۴-۱-۳. تحلیل سخنان سید محمد خاتمی

رئیس‌جمهور دولت اصلاحات و رئیس بنیاد باران، در قالب نه سخنرانی^۱ به تبیین مفهوم اسلام رحمانی می‌پردازد که در این بخش شانزده گزاره یا جمله منتخب از سخنان ایشان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۳: مضمون‌های اصلی و کدبندی مرتبط با دیدگاه سید محمد خاتمی

مضمون اصلی	کدبندی مرتبط
رحمانی بودن اسلام و قرأت انقلاب اسلامی و ایرانیان از اسلام	سازگاری اسلام و انقلاب اسلامی با آزادی، استقلال و پیشرفت، دموکراسی و حقوق بشر؛ روحیه رحمانی اسلام و انقلاب و مخالفت آن با خشونت، کشتار، سرکوب و واپس‌گرایی؛ پذیرش صلح در عین پافشاری بر ارزش‌های انسانی در سیره ائمه؛ ضد خشونت و دفاعی بودن جنگ‌های پیشین؛ پذیرش اسلام تحت تأثیر روح زیبا طلب، اعتدال جو و خوب ایرانیان.
دفاع اسلام رحمانی از ارزش‌های دموکراتیک و انسانی	مدافع مردم‌سالاری؛ حقوق شهروندی؛ نقد قدرت؛ انسان‌مداری و کرامت ذاتی انسان فارغ از گرایش فکری؛ گفت‌وگو و صلح؛ توسعه؛ تحمل و همزیستی با سایر گرایش‌های دینی و مذهبی؛ آزادی و اختیار انسان؛ به‌کارگیری دانش در خدمت اسلام و انسان؛ عبودیت، اخلاق، انسانیت و عدالت به‌عنوان روح اسلام.
مخالفت اسلام رحمانی با افراط و تفریط	مخالف خشونت و واپس‌گرایی؛ نفرت‌آفرینی؛ عدم دخالت اسلام در اجتماع؛ عدم توجه به حقوق مردم؛ برداشت‌های زشت، تنگ و تاریک از اسلام؛ افراط‌گرایی و تحجر؛ تفرقه.
اقدامات لازم جهت تحقق اسلام رحمانی	نقش علما و متفکران در احیای اسلام رحمانی؛ لزوم راه‌اندازی مدارس بر اساس این ایده؛ لزوم تلاش حوزه و دانشگاه برای همخوانی با مسائل روز و روح اسلام؛ لزوم تلاش برای دفاع از اسلام رحمانی.

و اکاوی و تحلیل بیشتر داده‌های مربوط به سید محمد خاتمی در زمینه اسلامی رحمانی نشان

۱. پیام به مناسبت آغاز سال جدید/ ۱ فروردین ۱۳۹۴؛ پیام به همایش اصلاحات/ ۲۵ دی ۱۳۹۳؛ در جمع اعضای بنیاد باران/ ۱۸ بهمن ۱۳۹۱؛ در حاشیه دیدار از نمایشگاه در خانه هنرمندان/ ۹ شهریور ۱۳۹۳؛ در دیدار اعضای انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه تهران و علوم پزشکی تهران/ ۱۱ شهریور ۱۳۹۴؛ در دیدار با جمعی از مسئولان و فعالان استان یزد/ ۱۰ فروردین ۱۳۹۳؛ در دیدار جمعی از فرهنگیان/ ۲۷ شهریور ۱۳۹۲؛ در دیدار نمایندگان ۷۰ تشکل دانشجویی سراسر کشور/ ۲۸ آذر ۱۳۹۳؛ نامه به شیخ الازهر/ ۹ تیر ۱۳۹۲.

می‌دهد که دیدگاه ایشان را می‌توان در قالب چهار مضمون اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. رحمانی بودن اسلام و قرائت انقلاب اسلامی و ایرانیان از اسلام؛
۲. دفاع اسلام رحمانی از ارزش‌های دموکراتیک و انسانی؛
۳. مخالفت اسلام رحمانی با افراط و تفریط؛
۴. اقدامات لازم جهت تحقق اسلام رحمانی.

مضمون اول: رحمانی بودن اسلام و قرائت انقلاب اسلامی و ایرانیان از اسلام

سیدمحمد خاتمی، همچون حسن روحانی و هاشمی رفسنجانی تلاش می‌کند تا قرائت رحمانی از اسلام را با مواردی از منابع اسلامی، تاریخ اسلام و انقلاب اسلامی مستند کند. او مدعی می‌شود که اسلام و انقلاب اسلامی با آزادی، استقلال و پیشرفت، دموکراسی و حقوق بشر سازگار است و قرائت صحیح از اسلام و انقلاب اسلامی نیز همین است. بر این اساس، خاتمی نگاهی گسترده‌تر (در مقایسه با حسن روحانی و هاشمی رفسنجانی) به مفهوم اسلام رحمانی دارد و در عین حال مستندات بیشتری برای مدعیات خود ارائه می‌کند. ایشان بیان می‌دارد که قرائت ایرانیان از اسلام نیز همین قرائت است و ایرانیان تحت تأثیر روحیه‌ی زیبایی‌طلب و اعتدال‌جوی خود به اسلام گرویده‌اند. ایشان مدعی است که اسلام و انقلاب اسلامی (در ذات اولیه خود) با هرگونه خشونت، کشتار، سرکوب و واپس‌گرایی مخالف بوده و جنگ‌های صورت گرفته نیز برای مقابله با خشونت و برای دفاع بوده است.

مضمون دوم: دفاع اسلام رحمانی از ارزش‌های دموکراتیک و انسانی

سید محمد خاتمی در سخنان خود پیرامون اسلام رحمانی تلاش ویژه‌ای برای دموکراتیک و انسانی خواندن ارزش‌های اسلامی دارد و مدعی است که اسلام در ذات خود انسان‌مدار است. بر این اساس اسلام رحمانی مؤید ارزش‌هایی از قبیل مردم‌سالاری، حقوق شهروندی، گفت‌وگو، صلح، تحمل، همزیستی، آزادی و ... است. خاتمی هسته‌ی مرکزی و اصلی اسلام را عبودیت، اخلاق، انسانیت و عدالت معرفی می‌داند و با این تفسیر تلاش می‌کند تا اسلام را از رویکردهای فقهی فاصله داده و به

سمت رویکرد اخلاق مدار سوق دهد.

مضمون سوم: مخالفت اسلام رحمانی با افراط و تفریط

سیدمحمد خاتمی نیز همچون روحانی و هاشمی رفسنجانی، از مخالفت اسلام رحمانی با خشونت، نفرت‌آفرینی، افراط‌گرایی و تحجر سخن می‌گوید. خاتمی در واقع سویه میانه را در نزاع میان معتقدان به اسلام سیاسی و جریان سکولار اتخاذ می‌کند و معتقد است که اسلام رحمانی باید در عرصه اجتماعی حضور داشته باشد و از ارزش‌های دموکراتیک و انسانی دفاع کند.

مضمون چهارم: اقدامات لازم جهت تحقق اسلام رحمانی

سید محمد خاتمی همچنین در زمینه تحقق اسلام رحمانی در جامعه پیشنهادها و توصیه‌هایی ارائه می‌دهد. اگرچه بقیه شخصیت‌ها نیز به صورت محدود به اقدامات لازم نیز پرداخته‌اند، اما تعدد و تنوع این قبیل موارد نزد خاتمی، زمینه طرح جداگانه آن در قالب یک مضمون را فراهم کرد. خاتمی از نقش ویژه علما، لزوم راه اندازی مدارس، تلاش حوزه و دانشگاه و دفاع از این ایده سخن می‌گوید و از مفهوم‌پردازی صرف پیرامون اسلام رحمانی فراتر می‌رود.

۴-۱-۴. تحلیل سخنان محسن کدیور

پژوهشگر و اپوزیسیون ایرانی مقیم آمریکا، در قالب پنج سخنرانی^۱ به تبیین مفهوم اسلام رحمانی می‌پردازد که در این بخش بیست و دو گزاره یا جمله منتخب از سخنان ایشان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

۱. سخنرانی در بنیاد توحید، دالاس، تگزاس/ ۲۵ بهمن ۱۳۸۸؛ سخنرانی جشن نیمه شعبان در مرکز فرهنگی اسلامی ایرانیان اوکلند، شمال کالیفرنیا/ ۹ شهریور ۱۳۸۹؛ سخنرانی عید سعید مبعث/ ۲۹ خرداد ۱۳۹۱؛ سخنرانی شب قدر در جمع ایرانیان مریلند واشینگتن/ ۷ شهریور ۱۳۸۹؛ سخنرانی در مرکز اسلامی ایرانیان اوکلند در کالیفرنیا/ ۳۰ آذر ۱۳۸۷.

جدول شماره ۴: مضمون‌های اصلی و کدبندی مرتبط با دیدگاه محسن کدیور

مضمون اصلی	کدبندی مرتبط
دموکراتیک و سکولار بودن اسلام رحمانی	مخالفت با استبداد و نقض آزادی و اختیار انسانی؛ مبتنی بودن اسلام رحمانی بر حفظ کرامت و حقوق انسان؛ استقلال نهاد دین از نهاد سیاست نه استقلال سیاست از دین؛ همخوانی با دستاوردهای غربی؛ دموکراسی بهترین شیوه اداره جامعه؛ دفاع از حقوق بشر.
نگاه فرادینی به حقیقت و اخلاق‌مداری در اسلام رحمانی	اسلامی بودن مساوی درست بودن نیست؛ اسلامی نبودن به معنی نادرستی نیست؛ اسلامی نبودن امر ظالمانه، غیرعادلانه و غیرعادلانه؛ فرادینی بودن اخلاق؛ هدف وسیله را توجیه نمی‌کند؛ لازم و ملزوم بودن اسلام و اخلاق؛ لزوم بهره‌گیری اسلام رحمانی از علوم انسانی غربی در کنار نقد آن.
پایبندی اسلام رحمانی به متون اسلامی، روش فهم آن و مخالف نگاه تک‌بعدی	لزوم توجه به ثابتات و متغیرات و شرایط زمانی و مکانی؛ در قرائت رحمانی از اسلام چیزی حذف نمی‌شود؛ لزوم تصحیح سوء فهم‌ها و پذیرش احکام عقلایی؛ قرائت‌های خشن و استبدادی مبتنی بر روش صحیح استنباط نیست؛ ممکن و مطلوب نبودن محدود شدن اسلام به فقه یا عرفان؛ ناقص بودن اسلام تک‌ساختی.
نقش محوری و بنیادی محبت و عشق در اسلام رحمانی	رحمت به‌عنوان سنت الهی و از اصول بنیادین اسلام؛ انتقام‌جو نبودن پیامبر اسلام (ص) و برخورد رحیمانه با مخالفان؛ رحمت و ایثار و محبت مهم‌ترین خصیصه پیامبر؛ دارای نقش محوری در بنای دین اسلام.
تضاد اسلام رحمانی با قرائت‌های خشن از اسلام	قرائت‌های خشن و استبدادی نادرست و غیر اسلامی است؛ مرزبندی صریح اسلام رحمانی با خشونت به نام دین؛ ریخته شدن آبروی اسلام به‌واسطه اقدامات نادرست مسلمانان؛ قساوت، خشونت و سبک مغری‌ها علت اصلی اسلام‌هراسی؛ غیر مؤدبانه و غیر رحیمانه بودن حکومت ایران برخلاف توصیه‌های اسلامی.

واکاوی و تحلیل بیشتر داده‌های مربوط به محسن کدیور در زمینه اسلامی رحمانی نشان می‌دهد

که دیدگاه ایشان را می‌توان در قالب پنج مضمون اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. دموکراتیک و سکولار بودن اسلام رحمانی؛
۲. نگاه فرادینی به حقیقت و اخلاق‌مداری در اسلام رحمانی؛
۳. پایبندی اسلام رحمانی به متون اسلامی، روش فهم آن و مخالف نگاه تک‌بعدی؛
۴. نقش محوری و بنیادی محبت و عشق در اسلام رحمانی؛
۵. تضاد اسلام رحمانی با قرائت‌های خشن از اسلام.

مضمون اول: دموکراتیک و سکولار بودن اسلام رحمانی

محسن کدیور بر دموکراتیک بودن و انسان‌مداری ارزش‌های اسلامی تأکید می‌کند و از بسیاری از چهارچوب‌های اجتماعی و سیاسی غربی دفاع می‌کند؛ اما کدیور صراحت بیشتری در طرح مباحث خود دارد و تلاش دارد مباحث خود را با عمق و مستندات بیشتری ارائه دهد. کدیور حتی از کلیدواژه‌هایی برای تبیین دیدگاه خود بهره می‌برد که متعلق به جریان‌های سکولار است. او بر لزوم جدایی نهاد دین از نهاد سیاست پافشاری می‌کند و معتقد است که دخالت نهادی دین در سیاست و یا بر عکس، خلاف عقل و تجربه موفق بشری است. در عین حال باید دقت داشت که او موافق استقلال سیاست از دین نیست و صراحتاً ابراز می‌دارد با لائسیسم مخالف و صرفاً موافق سکولاریسم (جدایی نهاد دین از نهاد سیاست) است.

مضمون دوم: نگاه فرادینی به حقیقت و اخلاق‌مداری در اسلام رحمانی

از جمله مضامین اختصاصی محسن کدیور، صراحت بر نگاه فرادینی به حقیقت و اخلاق‌مداری است. کدیور صراحتاً ابراز می‌دارد که اسلامی بودن مساوی درست بودن نیست و اسلامی نبودن هم به معنای نادرستی نیست. در واقع دیدگاهی که خلاف عقل، عدالت، اخلاق و مقتضیات زمان و مکان نباشد، حتی اگر در اسلام مطرح شده باشد، نادرست است و تمامی حقایق در دین بیان نشده است؛ لذا علوم انسانی غربی می‌تواند بخش‌های مهمی از حقیقت را برای ما روشن کند و برای حکومت‌داری امری لازم و ضروری است. او اسلام رحمانی را اخلاق‌مدار دانسته و اخلاق را هم امری فرادینی و جهان‌شمول می‌داند.

مضمون سوم: پابندی اسلام رحمانی به متون اسلامی، روش فهم آن و مخالف نگاه تک

بعدی

نگاه فرادینی محسن کدیور به حقیقت، به معنای کنار زدن متون اسلامی و حذف برخی از گزاره‌های قطعی آن نیست. از نگاه او اسلام در بردارنده امور ثابت و امور متغیری است که فهم آن نیازمند به‌کارگیری روش دقیق اسلامی برای فهم آن است. بر این اساس باید سوء فهم‌ها و قرائت‌های خشن و

استبدادی را اصلاح و به روز کرد؛ چرا که قطعاً این قرائت‌ها بر اساس روش صحیح استنباط صورت نگرفته است؛ لذا به نظر می‌رسد کدیور برای توجیه دیدگاه خود هم می‌خواهد نگاه فرادینی خود را در اسلام بگنجانند و هم پایبند به متن و اصل اسلام باشد. یکی از نکات مهم در زمینه رویکرد کدیور آن است که مخالف اسلام تک‌ساحتی است؛ به این معنا که محدود شدن اسلام به فقه یا عرفان را امری نادرست می‌خواند و معتقد به لزوم بررسی تمامی جوانب مختلف و متنوع اسلام است.

مضمون چهارم: نقش محوری و بنیادی محبت و عشق در اسلام رحمانی

یکی از مضامین اصلی و مکرر در دیدگاه محسن کدیور درباره اسلام رحمانی، ارائه مستندات اسلامی با موضوع محوریت محبت و عشق است. او با ارائه نکاتی از قرآن، احادیث و سیره معصومین^(ع) ابراز می‌دارد که رحمت جزء اصول بنیادین اسلام است و البته هیچ اشاره‌ای به جوانب و ابعاد دیگر اسلام نمی‌کند.

مضمون پنجم: تضاد اسلام رحمانی با قرائت‌های خشن از اسلام

محسن کدیور رقیب ایدئولوژیک خود را تمامی قرائت‌های خشن از اسلام اعم از تروریست‌های اسلامی و حکومت جمهوری اسلامی ایران قرار می‌دهد. او مدعی می‌شود که اسلام رحمانی مرزبندی صریحی با هرگونه اقدام خشونت‌آمیز با اسلام دارد و این قبیل اقدامات صریحاً خلاف دستورات اسلامی است. او معتقد است که اسلام‌هراسی فعلی نتیجه اقدامات نادرست خود مسلمانان و سبک مغزی آنان است و البته هیچ اشاره‌ای به توطئه چینی و نقش آفرینی غرب در این موضوع ندارد.

۴-۵. تحلیل سخنان آیت‌الله جوادی آملی

این مرجع تقلید و استاد حوزه علمیه قم، در قالب سه سخنرانی^۱ به تبیین مفهوم اسلام رحمانی می‌پردازد که در این بخش هشت گزاره یا جمله منتخب از سخنان ایشان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

۱. در درس تفسیر در مسجد اعظم قم/ ۱۸ فروردین ۱۳۹۲؛ در دیدار با رئیس دفتر رئیس‌جمهور/ ۱ اسفند ۱۳۹۳؛ در دیدار با وزیر امور خارجه دولت یازدهم/ ۳۱ مرداد ۱۳۹۴.

جدول شماره ۵: مضمون‌های اصلی و کدبندی مرتبط با دیدگاه جوادی آملی

مضمون اصلی	کدبندی مرتبط
پرهیز از تکفیر یا تسلیم در چهارچوب اسلام رحمانی	پرهیز از تکفیر و فحاشی برای جلوگیری از آسیب رسیدن از ناحیه دشمنان؛ لزوم رعایت ادب و به‌کارگیری برهان در تعاملات جهانی؛ نداشتن ترس از دشمنان؛ مذموم بودن تسلیم در برابر ظالم.
اسلام رحمانی جمع میان تبری و تولی	تبیین معرفتی نحوه مقابله با کفار و منافقان؛ لزوم پیگیری راه‌حل‌های امنیتی و مذاکره در کنار راه‌حل فقهی و اصولی؛ مذاکره ناشی از ادب و عقلانیت اسلامی و نه تسلیم شدن.

واکاوی و تحلیل بیشتر داده‌های مربوط به جوادی آملی در زمینه اسلامی رحمانی نشان می‌دهد که دیدگاه ایشان را می‌توان در قالب دو مضمون اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. پرهیز از تکفیر یا تسلیم در چهارچوب اسلام رحمانی؛

۲. اسلام رحمانی جمع میان تبری و تولی.

در ادامه مضمون‌های اصلی به همراه کدبندی مرتبط با آن معرفی و تشریح می‌شود.

مضمون اول: پرهیز از تکفیر یا تسلیم در چهارچوب اسلام رحمانی

مهم‌ترین نکته مورد توجه آیت الله جوادی آملی در موضوع اسلام رحمانی، تأکید همزمان بر نفی تکفیر و فحاشی از یک سو و نفی تسلیم در برابر دشمنان اسلام است. مخالفت ایشان با تکفیر و فحاشی بی‌جهت به کفار از باب جلوگیری از آسیب رسیدن از ناحیه دشمنان و نبود مستندات کافی در اسلام برای این کار است. آیت الله جوادی آملی ابراز می‌دارند که نباید از دشمنان ترسی داشت و تسلیم آنان شد، اما باید ادب را در مقابله با جهانیان به کار بست و بر اساس برهان و استدلال در تعاملات جهانی پیش رفت.

مضمون دوم: اسلام رحمانی جمع میان تبری و تولی

جوادی آملی بر لزوم جمع کردن میان تبری و تولی تأکید دارند و معتقدند که باید این موضوع به لحاظ معرفتی و فکری تبیین شود. از سوی دیگر در عرصه عمل نیز باید راه‌حل‌های امنیتی و مذاکرات در دستور کار قرار گیرد و ترکیبی از ادب، عقلانیت و عدم تسلیم در عرصه سیاست خارجی به پیش برده

شود. ایشان وضعیت فعلی نظام و ملت ایران را در این عرصه خوب ارزیابی و آن را در فرمایشات خود تحسین می‌کنند.

۴-۱-۶. تحلیل سخنان آیت‌الله خامنه‌ای

آیت‌الله خامنه‌ای در جایگاه رهبری نظام اسلامی، به‌طور خاص در یکی از سخنرانی‌های خود (در دیدار جمعی از دانشجویان، ۲۰ تیر ۱۳۹۴) به تبیین مسائلی پیرامون اسلام رحمانی می‌پردازد که در این بخش هفت گزاره یا جمله منتخب از سخنان ایشان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۶: مضمون‌های اصلی و کدبندی مرتبط با دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

مضمون اصلی	کدبندی مرتبط
اسلام رحمانی شعاری با ظاهر زیبا اما گمراه‌کننده	اسلام رحمانی نشئت گرفته از لیبرالیسم و اومانیزم، غیر مستند به وحی، سلیقه‌ای و در معرض اشتباه؛ اسلام رحمانی اگر اشاره به ارزش‌های آمریکایی دارد، غلط است؛ توصیه به پرهیز از اسلام رحمانی و روی آوردن جوانان به معارف اسلامی حقیقی از منابع اصیل.
صحیح نبودن استدلال‌های طراحان اسلام رحمانی	توصیه اسلامی به محبت و مودت، مربوط به دشمنان نیست؛ لزوم محبت در قبال غیرمسلمانانی که دشمنی نمی‌کنند؛ لزوم مبارزه با دشمنان عهدشکن و کینه‌ورز؛ دوستی با دشمنان اسلام و ایران، اسلامی نیست.

واکاوی و تحلیل بیشتر داده‌های مربوط به آیت‌الله خامنه‌ای در زمینه اسلام رحمانی نشان می‌دهد که دیدگاه ایشان را می‌توان در قالب دو مضمون اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. اسلام رحمانی شعاری با ظاهر زیبا اما گمراه‌کننده؛

۲. صحیح نبودن استدلال‌های طراحان اسلام رحمانی.

مضمون اول: اسلام رحمانی شعاری با ظاهر زیبا اما گمراه‌کننده

آیت‌الله خامنه‌ای نسبت به مفهوم اسلام رحمانی رویکردی انتقادی دارد. از نگاه ایشان اسلام رحمانی یک مفهوم فریبنده است چرا که ظاهری زیبا دارد؛ اما گمراه‌کننده است. بر این اساس اسلام رحمانی می‌تواند ریشه در ارزش‌های غربی داشته باشد و نگاهی گزینشی و غیر مستند به اسلام را ترویج کند. ایشان ابراز می‌دارد که معنای واقعی این مفهوم و اهداف پشت پرده آن مبهم است؛ اما اگر

اشاره به ارزش‌های آمریکایی و غربی مانند لیبرالیسم و اومانیسم داشته باشد، نادرست است. بر این اساس ایشان به جوانان و آحاد جامعه توصیه می‌کنند که از به کار بردن این قبیل مفاهیم پرهیز کرده و معارف اصیل اسلامی را از منابع مناسب دریافت کنند.

مضمون دوم: صحیح نبودن استدلال‌های طراحان اسلام رحمانی

دیگر محور مهم سخنان آیت الله خامنه‌ای درباره اسلام رحمانی، رد مستندات و استدلال‌های دینی مطرح شده توسط طراحان این مفهوم است. ایشان در این زمینه تأکید می‌کند که اسلام به لزوم محبت در برابر غیرمسلمانان توصیه دارد؛ اما این توصیه به دشمنان اسلام و ایران مربوط نیست. اسلام بارها بر لزوم مبارزه با دشمنان عهدشکن و کینه‌ورز تأکید داشته و فرار از این جنگ را هم تقبیح نموده است. بنابراین از نگاه آیت‌الله خامنه‌ای استدلال‌های مطرح شده برای دفاع از ایده اسلام رحمانی، کاملاً نادرست و خطاست و مستندات فراوانی برای رد آن وجود دارد.

۴-۲. مقایسه خوانش‌های مختلف از اسلام رحمانی

مروری بر تحلیل مضامین خوانش‌های مختلف شخصیت‌های مذکور از اسلام رحمانی حکایت از وجود شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در میان ایشان دارد که می‌توان آن‌ها را در قالب محورهای ذیل مورد توجه قرار داد:

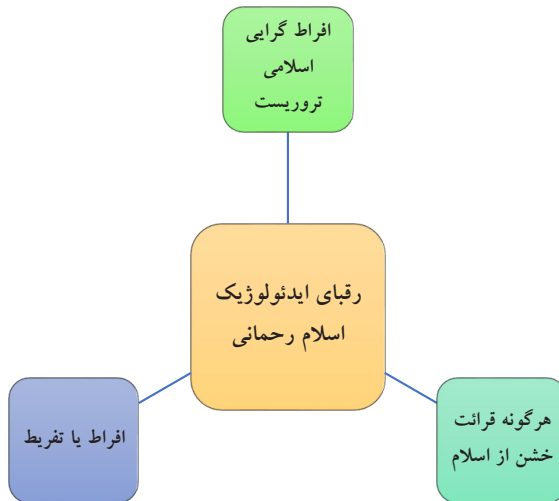
۴-۲-۱. رویکرد کلی نسبت به اسلام رحمانی

از میان شش شخصیت موردبررسی فوق، حسن روحانی، هاشمی رفسنجانی، سید محمد خاتمی و محسن کدیور، رویکردی کاملاً مثبت نسبت به مفهوم اسلام رحمانی داشته‌اند و معتقدند که ذات اسلام، رحمانی بوده و قرائت‌های افراطی در مسیر انحرافی حرکت می‌کنند. در سوی دیگر آیت‌الله خامنه‌ای رویکردی کاملاً منفی نسبت به طرح این مفهوم دارند و معتقدند که این مفهوم، انحرافی و غیرمستدل است. از نظر ایشان طرح نوین اسلام رحمانی با سویه‌های لیبرالیستی، شعاری با ظاهری زیبا اما گمراه‌کننده است. جوادی آملی نیز اگرچه معتقد به رحمانی بودن اسلام است، اما روشن

است که رویکرد کلی ایشان از حیث نوع خوانش از اسلام رحمانی با چهار شخصیت اول، متفاوت بوده و با خوانش ششم (آیت‌الله خامنه‌ای) قرابت دارد؛ به‌ویژه آن‌که مضمون «پرهیز از تکفیر یا تسلیم در چهارچوب اسلام رحمانی» به‌وضوح گویای این تفاوت است.

به جز آیت‌الله خامنه‌ای که رویکردی کاملاً انتقادی نسبت به مفهوم اسلام رحمانی داشته‌اند، هرکدام از شخصیت‌های موردبررسی اسلام رحمانی را در برابر یک نوع از تفکر و رفتار سیاسی و اجتماعی دانسته‌اند. حسن روحانی و هاشمی رفسنجانی، اسلام رحمانی را در رقابت و تقابل با گروه‌های افراط‌گرای اسلامی معرفی می‌کنند. سید محمد خاتمی نیز اسلام رحمانی را در برابر جریان‌های افراط‌گرای دینی قرار می‌دهد و اسلام رحمانی را در برابر افراط و تفریط می‌داند. محسن کدیور اسلام رحمانی را در برابر هرگونه قرائت خشن از اسلام اعم از تروریسم به نام اسلام و حتی نظام جمهوری اسلامی ایران قرار می‌دهد. جوادی آملی نیز اسلام رحمانی را به‌عنوان گفتمان مشخص و کامل طرح نمی‌کنند و یا رقیب خاصی برای آن طرح نمی‌کنند؛ به‌عبارت‌دیگر در اندیشه ایشان هیچ‌گونه دو‌انگاری در شرح اسلام رحمانی، برجسته نمی‌شود؛ بلکه می‌توان گفت که جمع حکیمانه و عقلانی میان تولی و تبری در طرح اسلام رحمانی موضوعیت می‌یابد.

نمودار شماره ۱: انواع رقبای ایدئولوژیک اسلام رحمانی از منظر شخصیت‌های موردبررسی

۴-۲-۲. مصادیق اسلام‌رحمانی در عرصه سیاست و اجتماع

از میان شش شخصیت مورد بررسی، حسن روحانی و هاشمی رفسنجانی شباهت‌هایی با هم داشتند. این دو عمدتاً مصداق اسلام‌رحمانی را در عرصه سیاست خارجی و در مدارا و تعامل با کشورهای منطقه و جهان می‌دانند؛ همچنین مصادیق اسلام‌رحمانی را کمتر به موضوعات دموکراتیک و سیاست داخلی می‌کشانند.

سید محمد خاتمی نیز با محسن کدیور شباهت‌هایی دارند. این دو شخصیت مصداق اسلام‌رحمانی در عرصه سیاسی و اجتماعی را تحقق ارزش‌های دموکراتیک می‌دانند. جوادی آملی نیز مصداق اسلام‌رحمانی را در پرهیز از دشنام و تکفیر، مذاکره و مواجهه عقلانی با دشمنان و درعین حال تسلیم نشدن در برابر آنان می‌داند. آیت‌الله خامنه‌ای نیز با اتخاذ رویکردی انتقادی نسبت به مفهوم اسلام‌رحمانی، نتیجه آن را تحریف اسلام، رواج ارزش‌های غربی، مدارا و سازش با دشمنان می‌داند.

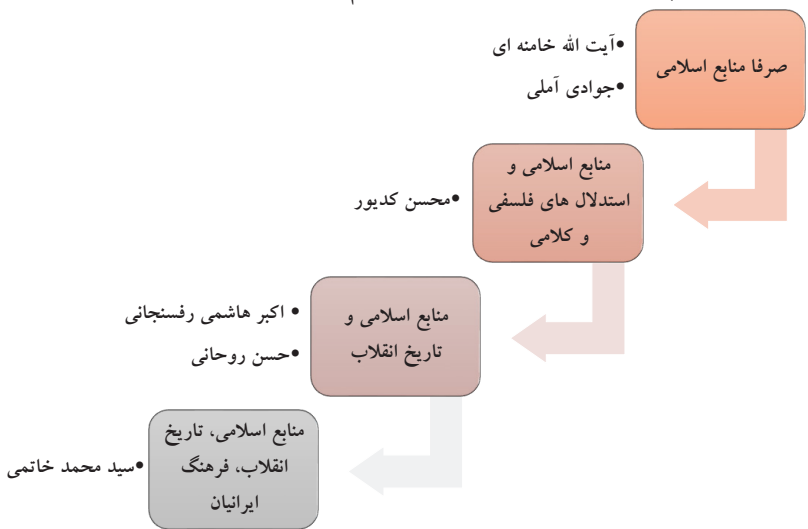
نمودار شماره ۲: مصادیق اسلام‌رحمانی در عرصه سیاست و اجتماع از نگاه شخصیت‌های مورد بررسی

۳-۲-۴. پشتوانه و مستندات بحث درباره اسلام رحمانی

حسن روحانی و هاشمی رفسنجانی برای مستند نمودن مفهوم اسلام رحمانی به منابع اسلامی اعم از قرآن، احادیث و سیره معصومین از یک سو و تاریخ انقلاب از سوی دیگر مراجعه می کنند. سید محمد خاتمی علاوه بر این موارد به تصویر خود از فرهنگ و روحیه ایرانیان نیز متوسل می شود. محسن کدیور نیز پشتوانه خود را صرفاً بر منابع اسلامی و استدلال های فلسفی و کلامی قرار می دهد. جوادی آملی و آیت الله خامنه ای نیز برای مستند نمودن دیدگاه خود صرفاً بر منابع اسلامی و فقهی اتکا می فرمایند.

نمودار شماره ۳: پشتوانه و مستندات بحث درباره اسلام رحمانی توسط شش شخصیت مورد بررسی

۴-۲-۴. مسیر و نحوه رواج اسلام رحمانی

از میان شخصیت های حامی اسلام رحمانی، تنها محسن کدیور بحث های خود را محدود به مباحث نظری می کند و راه حلی جهت رواج آن در اجتماع ارائه نمی کند. حسن روحانی از لزوم بازنگری الگوها و بازخوانی منابع سخن می گوید و اکبر هاشمی رفسنجانی لزوم ارائه تفسیر رحمانی از اسلام توسط حوزه و فعالان قرآنی را مطرح می کند. سید محمد خاتمی به طور ویژه به این موضوع می پردازد

و نقش علما و متفکران در احیای اسلام رحمانی، لزوم راه‌اندازی مدارس بر اساس این ایده، لزوم تلاش حوزه و دانشگاه برای همخوانی با مسائل روز و روح اسلام و لزوم تلاش برای دفاع از اسلام رحمانی را مطرح می‌کند. جوادی آملی نیز تحقق اسلام رحمانی را منوط به راه‌حل‌های فقهی و اصولی از یک‌سو و مذاکره مبتنی بر عقلانیت با جهان می‌داند. مقام معظم رهبری نیز رویکرد منفی نسبت به این مفهوم دارند و معتقدند برای مقابله با این‌گونه مفاهیم، جوانان معارف اصیل اسلامی را از منابع مناسب دریافت کنند.

۴-۲-۵. رویکرد نسبت به نظام و انقلاب اسلامی

محسن کدیور در قالب طرح مفهوم اسلام رحمانی، رویکردی کاملاً انتقادی نسبت به نظام و انقلاب اسلامی اتخاذ می‌کند. حسن روحانی، اکبر هاشمی رفسنجانی و سید محمد خاتمی در قالب طرح مفهوم اسلام رحمانی به‌طور صریح نسبت به عملکرد گذشته انتقادی را مطرح نمی‌کنند، اگرچه طرح این مفهوم می‌تواند وجه کنایی برای برخی از گروه‌های رقیب (که از نگاه این سه شخصیت افراطی محسوب می‌شوند) داشته باشد؛ اما در مجموع رویکرد این سه شخصیت نسبت به نظام و انقلاب مثبت است و معتقدند که انقلاب اسلامی از ابتدای راه بر اساس این رویکرد از اسلام به پیش رفته است. در سوی دیگر طیف جوادی آملی قرار دارد که مفهوم اسلام رحمانی را در فضایی کاملاً مثبت نسبت به نظام و انقلاب پیگیری می‌کند. مقام معظم رهبری نیز از منظری انقلابی، با طرح این مفهوم مخالف هستند.

۴-۲-۶. رویکرد نسبت به غرب و ارزش‌های غربی

تقریباً تمامی شخصیت‌های مورد بررسی رویکردی شبه انتقادی نسبت به غرب یا ارزش‌های غربی اتخاذ نموده‌اند، اما تفاوت‌های آشکاری میان آن‌ها در این زمینه وجود دارد. حسن روحانی که در جایگاه رئیس‌جمهور نظام قرار داشته، مذاکره و صلح با کشورهای غربی را در قالب مفهوم اسلام رحمانی مورد دفاع قرار می‌دهد، اما تلاش‌های دشمن برای ارائه تصویر خشن و افراطی از اسلام و تلاش دشمن برای ایجاد تفرقه را یادآوری می‌کند؛ لذا به‌صورت ضمنی از غرب انتقاداتی مطرح

می‌کند. هاشمی رفسنجانی نیز شباهت زیادی در این زمینه با حسن روحانی دارد. سید محمد خاتمی (برخلاف روحانی و هاشمی رفسنجانی) از همخوانی ارزش‌های غربی، دموکراسی و حقوق بشر غربی با اسلام سخن به میان می‌آورد، اگرچه ابراز می‌دارد که ما انتقاداتی هم به آن‌ها داریم، اما به آن اشاره دقیقی نمی‌کند. محسن کدیور نیز رویکرد مشابه اما صریح‌تر را نسبت به ارزش‌های غربی دارد. جوادی آملی نیز به انتقاد از غرب و رویکرد آن می‌پردازد و مفهوم اسلام رحمانی را کاملاً در فضایی فقهی و اسلامی طرح می‌کند. آیت‌الله خامنه‌ای اسلام رحمانی را به این دلیل که ریشه در ارزش‌های غربی دارد، مردود می‌داند و رویکرد انتقادی ایشان نسبت به غرب و ارزش‌های غربی صریح و بارز است.

۵. نتیجه‌گیری

اصطلاح اسلام رحمانی به عنوان یکی از اصطلاحات مناقشه‌برانگیز در دو دهه اخیر از سوی شخصیت‌های فکری-سیاسی مختلفی به صورت‌های مختلفی طرح و نقد شده است؛ اصطلاحی که در طول این سال‌ها در سپهر اندیشه‌ای و سیاسی نظام اسلامی، به تدریج مضامین مشخصی یافته و دلالت‌های متفاوتی در نوع التزام به اسلام سیاسی داشته است. در این پژوهش مضامین خوانش‌های مختلف شخصیت‌های فکری و سیاسی همچون حسن روحانی، اکبر هاشمی رفسنجانی، سید محمد خاتمی، محسن کدیور، آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله خامنه‌ای از اسلام رحمانی - به عنوان شخصیت‌های فکری و سیاسی‌ای که بیش از سایرین در طرح و نقد اسلام رحمانی، مباحثی را بیان کرده‌اند، مورد تحلیل و مطالعه مقایسه‌ای قرار گرفت.

به طور کلی مطالعه مقایسه‌ای خوانش‌های مختلف از اسلام رحمانی حکایت از آن دارد که میان این خوانش‌ها، خوانش حسن روحانی، هاشمی رفسنجانی، سید محمد خاتمی و محسن کدیور، خوانشی کاملاً مثبت از مفهوم اسلام رحمانی بوده و ایشان معتقدند که ذات اسلام، رحمانی بوده و قرائت‌های افراطی در مسیر انحرافی حرکت می‌کنند. در سوی دیگر آیت‌الله خامنه‌ای نگاهی منفی و انتقادی نسبت به طرح این مفهوم دارند. ایشان طرح نوین این مفهوم با سویه‌های لیبرالیستی را شعاری با ظاهری زیبا اما گمراه‌کننده می‌دانند و بر انحرافی و غیرمستدل بودن آن تأکید می‌کنند. از

نظر ایشان طرح نوین اسلام رحمانی با سویه‌های لیبرالیستی، شعاری با ظاهری زیبا اما گمراه‌کننده است. آیت‌الله جوادی آملی نیز در عین باور به رحمانی بودن اسلام، از حیث نوع خوانش از اسلام رحمانی با چهار شخصیت اول، متفاوت بوده و با خوانش ششم (آیت‌الله خامنه‌ای) قرابت دارد؛ به‌ویژه آن‌که مضمون «پرهیز از تکفیر یا تسلیم در چهارچوب اسلام رحمانی» به‌وضوح گویای این تفاوت است. همچنین در نسبت با نظام جمهوری اسلامی و انقلاب اسلامی، به جز کدیور که دیدگاهی کاملاً انتقادی دارد، سایر رویکردها از موضعی مثبت برخوردارند.

به‌عنوان جمع‌بندی پایانی می‌توان گفت آنچه در نوع التزام به اسلام سیاسی رخ می‌نماید طرح یک دوقطبی از سوی طرفداران و مدافعان اسلام رحمانی است که یک‌سوی آن اسلام رحمانی و سوی مخالفش، قرائت‌های تکفیری و خشونت‌آمیز از اسلام است که تحت عنوان افراط‌گرایی اسلامی نیز از آن یاد می‌شود؛ حال آن‌که آیت‌الله خامنه‌ای و جوادی آملی رویکرد سومی را پیش می‌کشند که همچون خوانش امام خمینی از اسلام سیاسی، از درون سنت به مدرنیته نگریسته و بر اصالت و منابع اسلامی در برابر مبانی لیبرالیستی و اومانستی اسلام رحمانی طرح‌شده تأکید می‌کند؛ درعین‌حال که با توجه به عقلانیت، هوشیاری و عدم تسلیم در برابر دشمنان، هرگونه مواجهه غیرعقلانی و مبتنی بر خشونت و تکفیر را برنمی‌تابد.

منابع

۱. بهروز لک، غلامرضا. (۱۳۸۵) «اسلام سیاسی و جهانی شدن»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال نهم، شماره ۱، صص ۱۶۷-۱۴۵.
۲. توانا، محمدعلی؛ روشن، امیر و بیگلری، منیژه. (۱۳۹۰) «آینده اسلام سیاسی در عصر جهانی شدن: دیدگاه‌های مختلف»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره نخست، شماره ۱، صص ۱۸۱-۱۵۹.
۳. جعفری موحد، عذرا. (۱۳۹۷) «تبیین صفت رحمت الهی و نقد و بررسی انگاره اسلام رحمانی»، رساله دکتری تخصصی، دانشگاه قرآن و حدیث.
۴. جعفری موحد، عذرا؛ رنجبر حسینی، محمد و کریمی، احمد. (۱۳۹۹) «کار بست عدالت

- عرفی در انگاره اسلام رحمانی و نقد آن»، تحقیقات کلامی، سال هشتم، شماره ۳۱، صص ۳۹-۵۸.
۵. جلالی، رستم. (۱۳۹۱) «نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی»، تحقیقات کیفی در علوم سلامت، سال اول، شماره ۴، صص ۳۲۰-۳۱۰.
۶. جمشیدی، مهدی. (۱۳۹۴) «نقدی بر پنج مؤلفه «اسلام رحمانی»». <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=31447>
۷. جمشیدی‌راد، محمدصادق؛ محمودپناهی، سیدمحمدرضا. (۱۳۹۱) «مفهوم اسلام سیاسی در انقلاب اسلامی ایران»، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال دوم، شماره ۵، صص ۱۴۹-۱۲۷.
۸. حسینی‌زاده، سیدمحمدعلی. (۱۳۸۶) اسلام سیاسی در ایران، قم: دانشگاه مفید.
۹. خان‌محمدی، یوسف و خرمشاد، محمدباقر. (۱۴۰۰) «آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران»، فصلنامه علمی راهبرد، دوره ۳۰، شماره ۹۸، صص ۳۶-۵.
۱۰. شیرینی، طهمورث و عظیمی، ندا. (۱۳۹۱) «بررسی مقایسه‌ای تحلیل محتوای کیفی و روش هرمنوتیک»، مطالعات جامعه‌شناسی، شماره ۱۵، صص ۱۰۰-۷۹.
۱۱. علی‌پور وحید، حسن. (۱۳۹۴) اسلام رحمانی؛ تحلیلی بر مبانی و مؤلفه‌ها، تهران: نشر معارف.
۱۲. فاضل‌قانع، حمید. (۱۳۹۴) «گفتمان اسلام سیاسی بر اساس خوانش امام خمینی، سیر قطب و مالک بن نبی»، فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، شماره ۵، صص ۵۴-۳۳.
۱۳. فتحی، محمدجواد. (۱۳۹۶) «تبیین چهره رحمانی از اسلام و نقش آن در پیشبرد ایده جهان‌عاری از خشونت و افراط‌گری» (WAVE)، مطالعات سیاسی جهان اسلام، دوره ۶، شماره ۳ (پیاپی ۲۳)، صص ۷۴-۴۹.
۱۴. کیخای‌فرزانه، احمدرضا؛ پورصمدی، جعفر؛ زارعی، محمد و کیخای‌فرزانه، حوریه. (۱۳۹۷) «مبانی معرفتی اسلام رحمانی»، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی اخلاق و عرفان در ادب فارسی، زاهدان، <https://civilica.com/doc/812756>
۱۵. لیندلف، تامس آر؛ تیلور، برایان سی. (۱۳۸۸) روش‌های تحقیق کیفی در علوم ارتباطات،

ترجمه عبدالله گیویان، تهران: انتشارات همشهری.

۱۶. محمدپور، احمد. (۱۴۰۰) *ضد روش؛ زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی*، تهران: نشر لوگوس.
۱۷. نکونام، جعفر. (۱۳۹۰) *روش تحقیق با تأکید بر علوم اسلامی*، قم: انتشارات دانشگاه قم.

18. Braun, Virginia; Clarke, Victoria. (2006) "Using thematic analysis in psychology". *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2).
19. Guest, Gregg. (2012) *Applied thematic analysis*, Thousand Oaks, California: Sage.
20. Wolcott, H.F. (2008) *Writing Up Qualitative Research*, London: sage publications